

ПОЛІЕМІКА В «КРИТИЦІ»

Ярослав Грицак. Парадокс української модернізації. — «Критика», 1999, ч.11.

Парадокси української парадоксалистики

Георгій Касьянов

1.

Побачивши український переклад книжки Богдана Кравченка «Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ століття», що вийшов у видавництві «Основи», я пригадав давню розмову з її автором: він нібито не збирався видавати (чи перевидавати) її в Україні, нарікаючи, що надмірна завантаженість адміністративними справами не дає змоги попрацювати над перекладом. Але все-таки українське видання з'явилося, і в передмові автор подякував Соломії Павличко за те, що «примусила зайнятися українським варіантом цієї книжки». Хочу приєднатися до подяки за цей «позаекономічний примус», бо мені здавалося тоді і здається тепер, що Кравченкова праця варта того, аби український читач із нею познайомився.

За кількістю публікацій та односторонністю інтерпретацій тема формування національної свідомості, мабуть, уже побила рекорд колишнього ідеологічного чемпіона — «союзу робітничого класу та колгоспного селянства». Тому книжка зі словами «національна свідомість» на титулі мусила б долучитися до довжелезної черги праць, що чекають на свого читача. Проте Кравченкова праця вирізняється з неї масштабом, насиченістю узагальнювальним матеріалом, інтелектуальною чесністю. А будучи цілком вільною від патріотичного синдрому, який так шкодить розвитку суспільствознавства, вона явно перебуває поза межами ідеологічно-інтелектуальної моди.

По-англійськи я вперше прочитав цю книжку ще 1987 чи 1988 року. Маючи як працівник академічної установи привілей користуватися «спецфондом», я з дедалі більшим задоволенням припадав до «отруйних джерел буржуазної псевдонауки». І саме Кравченкова книжка стала однією з найвизначніших віх у моїй інтелектуальній реінкарнації, завдавши важкого удару досить стрункій системі ідеологічних стереотипів, вживлених у свідомість будь-якої лояльної радянської людини системою освіти й вишколу «наукових кадрів».

Перше, що мене вразило — фактографія. Посилаючись на радянську пресу, радянські наукові розробки, зрештою, на радянську офіційну статистику, невідомий мені канадійський автор з українським прізвищем наводив дані, про які в ра-

дянській контрпропагандистській літературі завжди писали як про «фальсифікації». Це був справжній «момент істини» для мене — вчорашнього аспіранта, що захистив кандидатську дисертацію з історії 20–30-х років, не згадавши фактів і подій, яким на Заході присвячено сотні томів. Інше щонайбільше враження — термінологія, мова, аб-

Василь Селівар. Ліценз (1927)

солютно невідомий інтелектуальний простір і водночас — широко вживана і звична соціологічна риторика марксистського гатунку, однак у зовсім незвичному інтерпретаційному контексті. Зокрема, ідея взаємозв'язку між соціальними змінами та розвитком національної свідомості, загалом не нова, саме в українському контексті й саме так, як вона подавалась у Кравченка, виглядала абсолютно незвичною і цілком альтернативною попереднім, досить комфортним, але й доволі прісним соціально-детерміністським конструкціям «історичного матеріалізму».

Зрештою, сама тема — національна свідомість українців як окремий об'єкт дослідження. Вона приречена на перебування у спецфонді будь-якої книжки, навіть якщо автор написав її з ортодоксально-марксистських позицій. Чи, може, тоді вже напевно: багато в чому звична риторика а la Маркс (можна додати: Вебер, Дюркгайм, — але ці прізвища нічого не промовляли тодішньому українському суспільствознавцеві), що нею Кравченко обґрунтовував еретичну тематику, робила його працю ще небезпечнішою для ідеологічної цноти українського суспільствознавства. Малоознайомою тема плюс знайомі ідіоми — спокуслива суміш.

Автор не став редагувати, доповнювати, змінювати свою працю для

видання її в Україні, мотивуючи цим, що вона, по-перше, давно живе своїм життям (погодимося з цим), по-друге, належить до певного етапу в західному українознавстві (також слушне зауваження), і по-третє, «препарування тексту було б несправедливим» щодо самого автора, яким він був 15–20 років тому. Тут, здається, річ в іншому: те, що Кравченко

називає «препаруванням», перетворилося би просто на написання іншої книжки: і тому, що змінився сам автор, який уже тривалий час живе і працює в Україні, і тому, що змінилася Україна та й цілий світ, і, зрештою, тому, що аудиторія, якій адресовано книжку, зовсім не та, якою вона була п'ять-десять років тому. Втім, звернімося до самої книжки.

2.

Концепція формування національної свідомості українців у взаємозв'язку зі змінами в соціальній структурі та переходом від традиційно-аграрного до модерно-індустріального суспільства складається у Кравченка з трьох теоретичних конструкцій.

По-перше, автор використовує аналітичну структуру «етніцистських» західних теорій націоналізму, згідно з якими національна свідомість — це політизована форма етнічної ідентичності. Конкретно він посиляється на тезу відомого етніциста Пола Брасса, який твердив, що національна ідентичність — це не вроджена ознака, а нова політична орієнтація в суспільстві. Цю орієнтацію певна еліта створює задля мобілізації власного етносу на боротьбу з іншими елітами.

По-друге, Кравченко спирається на одну з найпоширеніших і найпо-

пулярніших свого часу теорій націоналізму — «комунікативну», автором якої вважають Карла Дойча. Кравченко каже, що розуміє «соціальну мобілізацію» інакше, але цілком очевидно, що він таки визнає головну Дойчеву ідею: формування поширення національної свідомості пов'язане з комунікативними можливостями суспільства й відповідною інфраструктурою.

Іншим елементом аналітичної конструкції, запозиченої в Дойча, є розрізнення термінів «народ» — «національність» — «нація». Кравченко використовує такі «робочі терміни» для вивчення генези національної свідомості українців: народ — це спільнота, що вирізняється за об'єктивними критеріями (мова, одяг, ритуали тощо) і є достатньо великою, щоб хоч теоретично, коли не практично, мати можливості для цілкового поділу праці. Відрізняється від інших етнічних спільнот тим, що надає мало значення культурним ознакам, домагаючись задоволення передусім соціальних, економічних і культурних потреб.

З набуттям національної свідомості чи національної ідентичності відбувається перехід від народу до національності. Культурна самобутність стає важливим чинником у соціальних, економічних і політичних потребах людей. Виникає відданість «груповій символіці». Налагоджується система внутрішніх зв'язків, завдяки яким уможливорюється ефективне регулювання поведінки її членів та зміцнення й розвиток груп, які складають соціальну структуру нації. Створивши таку систему зв'язків (неформальних, або формальних — через суспільну чи політичну організацію), «національність» вважає себе за націю і визнається такою іншими, навіть попри те, що в неї все ще може не бути власної держави. Коли нація здобуває право на самостійне чи суверенне існування, ми можемо говорити, що утворилася державна нація».

Нарешті, третій елемент, на якому будується аналітична структура книжки — теорія так званого «внутрішнього колоніалізму», досить популярна років із двадцять тому серед західних суспільствознавців-марксистів (чи неомарксистів, чи просто «лівих лібералів» — вибір наліпок великий). Кравченко посиляється на Майкла Гехтера та його ідею про роль міст у відносинах «центр-периферія». В обставинах «внутрішнього колоніалізму» міста, які в метрополії

є самостійними центрами економічного, політичного та культурного життя провідної нації-колонізатора, в «периферійних» суспільствах (внутрішніх колоніях) стають проміжними осередками, які працюють на націо-колонізатора. Оскільки міста є природними центрами-осередками національного руху, це відповідним чином позначається на його розвитку.

На думку Кравченка, вирішальним періодом у формуванні національної свідомості українців, і відповідно — у становленні української нації, було ХХ століття (зрозуміло, він визнає, що деякі суспільні процеси, які набули найбільшої сили в ХХ столітті, розпочалися раніше). Ми вже згадали, що автор пов'язує зміни в національній свідомості українців зі зрушеннями в соціально-економічній сфері, передусім — із трансформацією українського суспільства з аграрно-традиційного в індустріально-модерне. Ця трансформація сприяла дестабілізації та руйнуванню традиційної соціальної структури українського суспільства й формуванню нових, модерних соціальних структур, зокрема, якісно нових українських еліт. Ці еліти, по-перше, мали вплинути на формування української національної свідомості, по-друге, скористатися нею як знаряддям для реалізації власних політичних амбіцій.

Кравченкова книжка з'явилася 1985 року, але, як показали подальші події, логіка його міркувань виявилася правильною: наприкінці 1980-х років частина української партійно-державної номенклатури скористалася національною ідеєю та національною свідомістю мас як інструментами утримання влади. «Інтернаціонально-партійна» чи «периферійна» еліта перетворилася на «національну». Цікавий також інший аспект міркувань Кравченка, і саме в контексті подій останнього десятиліття: вирішальним чинником «національного» вибору партійних еліт стала саме їхня заангажованість у соціально-економічних проблемах. Партія була головним господарником в СРСР та республіках. Периферійні еліти, зокрема й українська, запрагли «усамостійнення» свого економічного та політичного статусу, коли захиталася влада центру. Національні гасла мали суто інструментальне значення. Отже, хоча цей висновок і не відповідає сучасній інтелектуальній моді, саме соціально-економічний (а відповідно, й політичний) чинник став вирішальним у виборі найвпливовішою частиною українських еліт «національної свідомості».

Аргументація Кравченка цікава для нас також і тим, що він підкреслює: остаточне створення соціальних передумов для формування національної ідентичності українців як масового феномена відбулося саме за радянських часів: по-перше, кардинально змінилися комунікативні можливості українського суспільства (зріс його освітній рівень, виникла потужна система засобів масової інформації та комунікації); по-друге, змінилася внутрішня соціальна структура української нації, в ній з'явилися верстви й групи, яких раніше

просто не існувало; по-третє, іншою стала й структура національної свідомості, поряд із культурним (чи культурницьким) у ній з'явився соціально-економічний компонент; нарешті, змінилася внутрішня структура українських еліт.

Та обставина, що національна свідомість українців уже мала коріння не лише в культурній, але й у соціально-економічній сфері, стала, на думку Кравченка, вирішальною для життєздатності цієї ідентичності — культурна русифікація хоч і впливала на українців, але була недостатньою для знищення їхньої національної самотутності.

Визнаючи ці міркування цілком слушними (принаймні, не можна відмовити їм у логічності), ми не можемо не помітити, що автор дещо абсолютизує, чи може, перебільшує вплив соціальних змін на формування національної свідомості (соціальний, чи соціально-економічний детермінізм в абсолютизованому вигляді був однією з вад радянського варіанту марксистської методології). Всі перераховані Кравченком аспекти соціальних, у ширшому контексті, суспільних змін, можна трактувати і з інших позицій. Зокрема, зростання комунікативних можливостей суспільства в рамках Української РСР могло не лише сприяти консолідації національної свідомості українців чи стати передумовою цього процесу, але й посилює і прискорює «денационалізацію» українців, сприяти консервації її на рівні етнічних почуттів. (Цікаво, що й сам автор подекуди звертається до цих сюжетів, наводячи приклади того, як саме розвиток комунікативних систем та їхня «русифікація» сприяють зниженню соціальної мобільності українців і формуванню другорядного статусу української культури в післявоєнний період.)

Зміни в соціальній структурі, наприклад, збільшення кількості етнічних українців у містах, справді могли створити якісно нову соціальну базу формування національної свідомості, однак не варто недооцінювати інший аспект цих змін — так звану маргіналізацію етнічних українців (розмивання традиційної культурно-етнічної ідентичності та неспроможність уповні прийняти новий тип культури, який був переважно російсько-радянським) із відповідними культурними втратами.

З іншого боку, викликає сумнів ідея, згідно з якою обмеження соціальної мобільності українців здійснювалося за рахунок створення кращих можливостей для росіян, що трансформувало соціальний конфлікт у національний. Це, зокрема, позначилося на позиціях національної інтелігенції, іншими словами, культурної еліти. Радянська система вищої освіти, з одного боку, збільшила кількість цієї інтелігенції, з іншого — підвищила рівень її соціальних сподівань. Однак можливості реалізувати ці сподівання були неадекватними, і це пов'язувалося саме з національними утисками. Зрештою, міграція росіян до республіки призводила до витіснення етнічних українців на другорядні посади й робочі місця, сприяла міграції ук-

раїнців до інших регіонів СРСР. Це нібито провокувало розвиток українського націоналізму. Схема, що зводила соціальний конфлікт до конфлікту між «колонізаторами» (росіянами) та суб'єктами «колонізаторської політики» (українцями), виглядає надто спрощеною. Вона мала пропагандистський успіх у дисидентській публіцистиці й у рамках агітації за незалежність наприкінці 1980-х років, але як аналітичний інструмент видається вже неефективним.

Очевидно, що всі ці процеси мали складнішу специфіку, ніж це іноді виглядає в Кравченка, проте навряд чи хтось може заперечити, що його версія генези національної свідомості українців, яку можна розглядати і як варіант націогенезу, накреслила свого часу нові аналітичні рамки дослідження цих процесів.

У будь-якому разі український національний рух, та й узагалі прагнення українців «бути собою», після виходу книжки Богдана Кравченка вже не виглядали як потуги купки національної інтелігенції чи постійні перевидання народницьких міфологем у різних історичних ситуаціях, чи то суто політична історія нації, яка ніяк не може «відбутися». Національна свідомість і відповідні явища в політичному житті вже мали солідний «соціальний фундамент», і не за рецептами догматизованого марксизму, а в ширшому інтелектуальному й аналітичному контексті. Так чи інакше, але всі — й ті, кому Кравченкова книжка подобалася, й ті, в кого вона викликала негативну чи зважено критичну реакцію, визнавали, що вона стала важливою якісною віхою в західних дослідженнях історії України й істотно вплинула на подальші наукові пошуки в цій галузі.

3.

В першому і єдиному в сучасній Україні ґрунтовному дослідженні, що присвячене становленню «модерної української нації» — книжці Ярослава Грицака «Нарис історії України. Формування модерної української нації XIX–XX ст.» — сюжету про формування національної свідомості розкриваються під явним впливом концепції Кравченка (сам Грицак, можливо, заперечить цю думку). Книжка американського дослідника Джорджа Лібера «Soviet nationality policy, urban growth, and identity change in the Ukrainian SSR, 1923–1934» (Cambridge, 1992) взагалі подекуди виглядає як розширений коментар або реінтерпретація концепції Кравченка (можу припустити, що Лібер також уважатиме такий висновок перебільшенням). Очевидно, публікація перекладу в Україні також сприятиме ревізії старих і новостворених стереотипів.

У зв'язку з цим слід зауважити, в якій культурно-інтелектуальній атмосфері прийшла в Україну Кравченкова книжка. Тепер нікого не здивуєш ані статистикою репресій, ані фактами цілеспрямованої русифікації, ані даними про демографічні втрати населення України. Отже, не варто чекати, що книжка приверне увагу фактографією чи інтерпрета-

ПАМ'ЯТЬ СТОЛІТЬ

Третє цьогорічне число журналу «Пам'ять століть» присвячене 120-річчю від дня народження Симона Петлюри і відкривається статтею Миколи Плав'юка «Символ національної революції». Різні сторони діяльності Петлюри розкривають дослідження Сергія Литвина (ставлення Петлюри до проблеми соборності України), Артура Губаря (його роль у національно-церковному русі 1917–1926 років). Володимир Ляховський пише про стосунки Симона Петлюри з Іваном Огієнком, а Лілія Гонюкова — із Софією Русовою. Андрій Ткачук подає уривки своїх бесід із небожем Симона Петлюри, Патріархом Української автокефальної православної церкви Мстиславом. Передруковано також спогади сучасників — колишнього ад'ютанта Федора Крушинського (з журналу «Молода Україна» за 1935 рік) та Євгена Онанського (з книжки, виданої 1965 року в Чикаго). Історик Володимир Сергійчук публікує новознайдений архівні документи про Петлюру.

Крім цієї великої добірки, часопис уміщує статті «Київські витoki давньоруського культу св. Миколая» Надії Верещагіної, «Історичні погляди Лесі Українки» Юлії Кузьминич, «Проблеми україногенезу: від "застарілого" М.Грушевського до модерного В.Пирожєнка» Леоніда Залізняка та «Українська революція: феномен і дослідники» Олександра Мукомели.

Четверте число відкриває публікація Раїси Іванченко «До проблеми сучасної концепції державотворення». У рубриці «Духовні постаті» Ярослава Вірменич розповідає про Павла Чубинського, Людмила Тарнашівська — про Валерія Шевчука, Віталія Чижко — про Анатолія Денисенка.

З інших назвемо статтю «Образ козака-характерника як відгомін індоевропейського культу воїна-звіра» (Юрій Губурний), «Істинний Малої Росії син» та його заповіт Україні» — про Самійла Величка (Валентина Соболю).

Завершують число літературні твори Валентина Чемериса, Сергія Грабаря та нарис Володимира Могилевського про київського художника Аркадія Трубиньова.

Адреса редакції:
Київ-50, вул. Мельникова, 51;
Тел./факс 213-7948
Індекс 74659
Адреса для листів: Київ-34 а/с 32

ціями найразючіших аспектів української історії ХХ століття. Для багатьох фахівців вона взагалі виглядала застарілою за добром фактів, недосконалою з погляду джерельної бази тощо.

Саме так сприймає Кравченкову працю Ярослав Грицак, судячи з його рецензії «Парадокси української модернізації» («Критика», 1999, ч.11). Один із головних його закидів — мовляв, методологія книжки Кравченка не відповідає часові. Модернізаційна теорія загалом і витримана в рамках цієї теорії праця канадійського колеги застаріла. Соціологічні трактування природи націоналізму визнаються недостатніми (я пом'якшую тут стиль аргументації Грицака). В сучасних дослідженнях націоналізм намітився нова хвиля — відхід від соціально-економічних до культурологічних зорієнтованих інтерпретацій.

Очевидно, не можна не погодитися з тим, що в західній соціології, політології, історіографії тощо (їхні досягнення є головним джерелом теоретичного натхнення Грицака) спостерігається досить інтенсивний перегляд «модернізаційної» парадигми націоналізму, яка панувала протягом останніх десятиліть. Відновлюються «примордіалістські» теорії нації, стають модними «постмодерністські» версії. Але хіба ж це перекреслює «модернізаційні» теорії та версії історії України, написані в рамках цих теорій?

В такому разі їхній «критичний перегляд» колезі Грицакові варто було б, мабуть, розпочати з власного «Нарису історії України», написаного саме в межах модерністської

парадигми, але, як мені здається, ніяк не «застарілого». Важко повірити, що Ярослав Грицак, оголошуючи сучасними, новими теоріями націоналізму ті, які трактують його з «культурно зорієнтованих» позицій, не знає того, що традиція аналізувати націоналізм як культурне явище, чи то в межах «культурологічно зорієнтованих інтерпретацій», має більше як столітню історію, і «нове» в сучасних версіях — це *реінтерпретація* добре, а іноді і навмисно призабутого старого...

Грицак закликає Богдана Кравченка «зректися» модернізаційної теорії (покликаючись на приклад Гехтера), бути «чутливішим» до інших поглядів і т.ін. Кравченкові не відомі сумніви, розважливість — його система аргументів має присмак лінійності, догматизму, інтелектуальної агресивності. Так писати в сучасних умовах не можна, вважає Грицак. Але й сам критикує Кравченка в такому ж стилі. Рецензент не має жодних сумнівів у тому, що його вердикт щодо Кравченкової книжки є справедливим, а менторський тон, до якого він удається, нагадує сардонічну нотацію, адресовану недбалому студенту. Можна було б зрозуміти такий спосіб ведення дискусії, якби йшлося про халтуру, якої тепер повно на нашому інтелектуальному ринку. Однак у цьому випадку, коли йдеться про серйозну наукову роботу, тон і стиль обговорення могли би бути іншими. Я вже не кажу про те, що це *наукова* дискусія, — йдеться про наукові погляди, і наврод чи варто тут чогось *зрікатися*. Мабуть, краще *переосмислювати*.

Зрештою, критикуючи Кравченкову працю, Грицак настільки захоплюється запереченнями різних аспектів неможливої «модернізаційної» теорії загалом та її соціологізаторським підтекстом зокрема, що не помічає, як сам удається до аргументів з арсеналу цієї ж теорії, втім, цілком слушно. Наводячи соціологічні дані про склад населення Галичини, він спростовує думку про взаємозв'язок між рівнем урбанізованості й мобілізованості населення та рівнем розвитку націоналізму. В Галичині, де в містах жило менш як 50% населення, рівень розвитку націоналізму набагато вищий, ніж будь-де в Україні. Отже, «модернізаційна» теорія не спрацює в даному випадку, як і в багатьох інших випадках, де націоналізм розвивався в аграрних, слабо змобілізованих суспільствах.

Не можна не помітити, що противник догматизму Грицак досить догматично трактує настанови Карла Дойча, який, власне, запропонував ці 50%. Якщо вже коментувати цифри (за любов до таких коментарів Грицак критикує Кравченка) й робити це недогматично, то чому 47% міських жителів у Галичині, які «не дотягують» до необхідних 50% Дойча, не можна вважати достатнім для розвитку націоналізму рівнем зурбанізованості, тим більше, коли йдеться про регіон, специфіка якого полягає в надзвичайній близькості села до міста? А хіба не можна говорити про *отосередкований* вплив модернізації на традиційно-аграрні суспільства чи регіони? Може, все ж таки варто поставитися до «модернізаційної» теорії не як до модної чи немодної, актуальної чи зужитої ін-

телектуальної течії, а як до *однієї з багатьох версій* пояснення націоналізму, до того ж версії, всередині якої існують відгалуження? І тоді відпаде необхідність оцінювати книжки з погляду їхньої відповідності «сучасному» теоретичному доробкові?

Ярослав Грицак належить до «тонкого прошарку» українських інтелектуалів, які мають постійний доступ до сучасної західної суспільствознавчої літератури, він має привілей досить частого персонального контакту з західними колегами, які вважаються лідерами у своїх галузях. Цілком зрозуміло, що його ерудиція, обізнаність у сучасних теоретичних спрямуваннях західного суспільствознавства, помножені на надзвичайну працездатність, енергійність і відданість науці, дають йому право вважати себе одним із лідерів сучасної української історіографії. Саме з цих позицій він критикує книжку, методологічно йому вже нецікаву. Та крім Грицака, є ще десятки тисяч суспільствознавців: викладачів, студентів, дослідників, які не мають такого інтелектуального досвіду та «мобілізаційних» можливостей. І для багатьох із них Кравченкова книжка (як і чимало інших «несучасних» праць) може бути справжнім інтелектуальним відкриттям, етапом у дослідницькій біографії, зрештою, просто цікавою версією націонагенези, а не лише «нарративом». Та й чи хтось може гарантувати, що за два-три десятки років не стане модною нова версія чи інтерпретація «модернізаційної» теорії, і нам вкотре доведеться згадати про те, що нема нічого нового під сонцем? □

Дальші ревізії модернізації

Ярослав Грицак

Я вдячний Георгію Касьянову за його критику моєї критики, бо вона дає можливість уточнити деякі моменти дискусії про модернізацію. Але перш ніж відповісти на основні контраргументи, хочу звернути увагу на одну обставину. Я не зовсім розумію, чому мій опонент, докоряючи мені в упередженості щодо Кравченка, не бачить власної упередженості щодо мене. Чому він вважає, що *головним* джерелом мого теоретичного натхнення є західна соціологія, політологія й історіографія? Чи вся, чи тільки якась певна її частина? Чому Касьянов натякає, що мені тяжко буде признатися у впливі Кравченкової книжки на моє інтелектуальне становлення? Чи я коли-небудь заперечував тезу про *отосередкований* вплив модернізації на традиційно-аграрні суспільства чи регіони? — і т.д.

Щоб бути коректним, до кожного з цих тверджень він мав би додати загальника на кшталт «у мене виникає враження, що...»; «мені здається, що...» і т.ін. Не ставлю йому це в докір. Але хочу таким чином звернути його увагу на те, що кожна людина — і він у тому числі — думає та пише під впливом власних вражень і власного досвіду. Тому суб'єктивна упе-

редженість є неминучою. Як казав Норман Девіс, «добрі історики повинні признаватися у своїй обмеженості. Найгіршими істориками є ті, що уявляють себе вільними від будь-яких упереджень».

Хочу сказати, звідки береться моя упередженість до книжки Богдана Кравченка. Вона не має особистісного характеру. Принаймні, я ставив собі за мету усунути все, що могло бути так витлумачено. Оскільки самому собі в такому випадку повністю довіряти не можна, то я давав читати рецензію своїм колегам і близьким людям — бо збоку видніше. Не дасть збрехати Бог і Микола Рябчук, але надрукований у «Критиці» текст був не першим варіантом. В одному з попередніх чотирьох я писав, що коли книжка Богдана Кравченка десять років тому вперше потрапила мені до рук, я читав її як одкровення, і враження від неї можна порівняти хіба що з враженням від «Інтернаціоналізму чи русифікації?» Івана Дзюби. Але, подумавши добре, я вирішив викреслити її це місце: висновки з цього порівняння могли бути трактовані як особистісний випадок проти автора. Наприкінці сама редакція «Критики» доклала рук, прибравши те, що я не помітив — за що я їй вдячний.

Моя критика Кравченкової книжки має троякий характер. Перш за все, це є критика певної парадигми. Георгій Касьянов не точний, коли пише, що я закликаю автора «зректися» модернізаційної теорії, покликаючись на приклад Гехтера. По-перше, Гехтер зрікся не модернізаційної теорії — лише відмовився від одного з її різновидів, пропонуючи замість нього інший, але так чи інакше залишився в її межах. Так само я критикую не модернізаційні підходи взагалі, а неспроможність тих із них, що пробують пояснювати розвиток національної свідомості соціально-економічними змінами. А саме таке пояснення пропонував у своїй книжці Богдан Кравченко — тому, на мій погляд, він заслуговує на критику.

По-друге, це є критика самого способу писання. Коли, заявивши про свою вірність одній парадигмі, автор не пробує встановити зону її дії. А також ігнорує всі ті приклади (як-от приклад Галичини) чи роботи інших науковців (імена яких я назвав), які піддають — принаймні частково — вибрану парадигму. Ба більше, коли заради власного аргументу перекручує зміст чужої думки (як це показує випадок із цитуванням у книжці статті російської до-

слідниці Чижикової). Дуже добре, що Касьянов пише про умовність так званого 50-відсоткового урбанізаційного порогу як підставу зарахування будь-якого суспільства до числа «змодернізованих» — чому, пише він, саме 50%, а не 47? Але чи помічає він при цьому, що, звинувачуючи в догматизмі мене, він влучає мимо цілі — в самого Кравченка? Я просто свідомо прийняв правила гри, яку запропонував автор книжки, щоб показати, як вони послідовно заводять нас у глухий кут. Або ми бавимось у славнозвісний 50-відсотковий критерій — але тоді Галичина зі своїм сильним націоналізмом піддає авторську інтерпретацію. Або ж ми не бавимось за цими правилами — але тоді не сприймаємо серйозно один із центральних висновків автора, що Москва створила собі політичні переваги задля того, щоб модернізуватися швидше за свою українську «внутрішню колонію». Або ж — як це часто роблять діти у своїх іграх — ми чітко окреслюємо територію, поза якою ці правила перестають діяти. Що іншими словами передає суть моєї критики: добросовісний аналіз вимагає встановити зону дієздатності тої чи іншої дослідницької парадигми.